

Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη - Βάσω Σειρηνίδου
Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης (επιμέλεια)
Μαρίλια Λυκάκη (συνεργασία επιμέλειας)

ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΗ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

Μια προσέγγιση στη διαχρονία

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΑ 100 ΧΡΟΝΙΑ
ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥΣ (1912-1913)

(ΑΘΗΝΑ, 7-9 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2013)

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΗΡΩΔΟΤΟΣ

6 — ΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ — 6

ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΠΟΛΕΜΟΥ
ΣΤΗ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

ΜΙΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΗ ΔΙΑΧΡΟΝΙΑ

Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου
με αφορμή τα 100 χρόνια
από τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913)

6 — HISTOREMATA — 6

HISTORIES OF WAR
IN SOUTH-EASTERN EUROPE

AN APPROACH IN THE LONGUE DURÉE

Proceedings of the International Conference
on the occasion of the centenary
since the Balkan Wars of 1912-1913

Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη
Βάσω Σειρηνίδου - Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης
(επιμέλεια)
Μαρίλια Λυκάκη
(συνεργασία επιμέλειας)

ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΠΟΛΕΜΟΥ
ΣΤΗ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

Μια προσέγγιση στη διαχρονία

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΑ 100 ΧΡΟΝΙΑ
ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΥΣ ΠΟΛΕΜΟΥΣ (1912-1913)
(ΑΘΗΝΑ, 7-9 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2013)

ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΗΡΩΔΟΤΟΣ

Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη - Βάσω Σειρηνίδου
Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης
(επιμέλεια)
Μαρίλια Λυκάκη (συνεργασία επιμέλειας),
Ιστορίες πολέμου στη Νοτιοανατολική Ευρώπη.
Μια προσέγγιση στη διαχρονία.
Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου με αφορμή τα 100 χρόνια
από τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913)
(Αθήνα, 7-9 Νοεμβρίου 2013).

Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών /
Εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα, 2018.

Athina Kolia-Dermitzaki - Vaso Seirinidou
Spyridon G. Ploumidis
(editors)
Marilia Lykaki (collaboration editor),
Histories of war in south-eastern Europe.
An approach in the longue durée.
Proceedings of the International Conference
on the occasion of the centenary since the Balkan Wars of 1912-1913
(Athens, 7-9 November 2013).

National and Kapodistrian University of Athens /
Hérodotos Publications, Athens, 2018.

Όλα τα δικαιώματα μετάφρασης, αναπαραγωγής, προσαρμογής
και οποιασδήποτε άλλης εκμετάλλευσης ή χρήσης
κατοχυρωμένα για όλες τις χώρες και χώρους του κόσμου.

Copyright © by Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών /
Εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα, 2018.
Ηρόδοτος, Μαντζάρου 9, GR 10672 Αθήνα.
All rights reserved.

ISBN 978-960-485-172-0

Δημήτρης Παυλόπουλος

Εικόνες των Βαλκανικών Πολέμων
στη ζωγραφική, στη γλυπτική και στη χαρακτική

Μνήμη Μάνου Χαριτάτου (1944-2012).

Οι εικόνες με θέματα από τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913 στη ζωγραφική, στη γλυπτική και στη χαρακτική μπορούν να διακριθούν σε δύο γενικές κατηγορίες: τις ακαδημαϊκές ζωγραφικές ή γλυπτικές συνθέσεις και τις λαϊκότερες χαρακτηριστικές αφηγήσεις. Η χρήση των δύο αυτών όρων εν προκειμένω απαιτεί βραχύτατη διασάφηση. Ως ακαδημαϊκές χαρακτηρίζουμε τις απεικονίσεις που έχουν γίνει από σπουδασμένους στο τότε λεγόμενο Σχολείο των Τεχνών της Αθήνας ζωγράφους ή γλύπτες, ενώ ως λαϊκότερες εκείνες που οφείλονται σε απλούς επαγγελματίες εικονογράφους χωρίς πάντα την αναμενόμενη σχολική παιδεία.

Τα έργα της πρώτης κατηγορίας — πολεμικές σκηνές με τις τεχνικές της ελαιογραφίας, της υδατογραφίας και του σχεδίου, μαρμάρινα ηρώα — αποδεικνύουν την επιλογή από τους δημιουργούς τους ενός ήπιου ρεαλιστικού ιδιώματος χωρίς συναισθηματικές εξάρσεις· στη δεύτερη κατηγορία — όπου κατισχύουν οι αποτυπώσεις πολεμικών συρράξεων με την τεχνική της χρωμολιθογραφίας — υιοθετείται απλοϊκότερη μεταφορά των συμβάντων, στην οποία όμως δεν φαίνεται να απεμπολείται η δραματική περιγραφή, αφού επιδιώκεται η συγκινησιακή μέθεξη του θεατή. Ας σημειωθεί ότι για τη δεύτερη κατηγορία, των χρωμολιθογραφημένων εικόνων, ο δημιουργός και έφορος (1961-1977) του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος, Πειραιώτης ερασιτέχνης ιστοριοδίφης Ιωάννης Αλ. Μελετόπουλος (1903-1980)¹, έχει προτείνει τον όρο «Ελληνική Λαϊκή Εικονογραφία» ήδη από το 1968 σε μελέτη του, όρο που ασπάστηκαν και οι θη-

¹ Για τον άνθρωπο και τη δραστηριότητά του βλ. ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΑΛΑΤΣΗ, *Ιωάννης Αλ. Μελετόπουλος*, Αθήνα 1979.

Δημήτρης Παυλόπουλος

λυκού γένους διάδοχοί του στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο². Τον όρο τον θεωρούμε άστοχο, επειδή οι συγκεκριμένες εικόνες δεν είναι στην πλειονότητά τους ανώνυμες ή ανυπόγραφες, καρποί απρόσωπης συλλογικής προσπάθειας, παρά επώνυμες, εύκολα κατανοητές εικαστικές αφηγήσεις — άλλωστε, προς την κατεύθυνση αυτή προφανώς συντείνουν, σε κάποιες περιπτώσεις, και τα επεξηγηματικά υπομνήματα των εικόνων. Υπολογίζονται σε πάνω από εκατό τα έργα αυτής της κατηγορίας³. Κύρια εκπρόσωπος της πρώτης κατηγορίας, των ακαδημαϊκών καλλιτεχνών, στη ζωγραφική υπήρξε η ζωγράφος Θάλεια Φλωρά-Καραβία (1871-1960)⁴. Γεννημένη στη Σιάτιστα, επιστρέφει από το Μόναχο για να συνοδεύσει τον ελληνικό στρατό αρχικά στη Δυτική Μακεδονία και μετά στην Ήπειρο⁵. Φιλοτέχνησε εν θερμώ περίπου τριακόσια έργα από το πολεμικό μέτωπο του 1912-13 στη Μακεδονία και στην Ήπειρο: σχέδια με μαύρο μολύβι, κρητιδογραφίες (δηλαδή παστέλ) και ελαιογραφίες. Εκατόν εξήντα τρία από αυτά τα συγκέντρωσε και τα εξέδωσε το 1936 σε τρεις εκδοχές εντύπου (πολυτελείας, ημιπολυτελείας και απλή), μεγάλου σχήματος, μαζί με τα κείμενά της που τα έστειλε ως ανταποκρίσεις στην αλεξανδρινή εφημερίδα *Εφημερίς* του συζύγου της Νικολάου Καραβία (1877-1959) — πρόσφατα, το 2012 το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία τα επανεξέδωσε από το αντίτυπο της Βιβλιοθήκης Ιωάννου Μεταξά, το οποίο απόκειται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ενώ η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία Ελλάδος έβγαλε σε έκδοση πολυτελείας «εις φύλλον» τα

² *Η Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος εις την Λαϊκὴν Εικονογραφίαν*, ΙΕΕΕ, Αθήνα 1968· *Λεύκωμα της Ελληνικής Ιστορίας, 1828-1922*, Ι. ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), Φυτράκης, χ.τ.χ. [Αθήνα, 1976]· *Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913. Ελληνική Λαϊκή Εικονογραφία*, Χρονικό των Πολέμων: Ι.Κ. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ-ΑΙΝΙΑΝ, Ελληνική Λαϊκή Εικονογραφία: ΕΥΘΥΜΙΑ ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ-ΚΑΡΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ΙΕΕΕ - ΓΕΣ, Αθήνα 1992 (στο εξής: ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ-ΚΑΡΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Βαλκανικοί Πόλεμοι*)· ΝΕΛΛΗ ΚΥΡΙΑΖΗ, *Το καλλιτεχνικό κλίμα στην Αθήνα των αρχών του αιώνα. Η εικαστική ιστοριογράφηση των Βαλκανικών Πολέμων*, κατάλογος έκθεσης, Πινακοθήκη Δήμου Αθηναίων, Δήμος Αθηναίων, Αθήνα 1993· «Λαϊκή Εικονογραφία», *Η Καθημερινή* [Επτά Ημέρες], 17 Μαΐου 1998.

³ ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ-ΚΑΡΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Βαλκανικοί Πόλεμοι*, σελ. 41.

⁴ Για τη ζωή και τα έργα της βλ. ΔΕΣΠΟΙΝΑ Μ. ΤΣΟΥΡΓΙΑΝΝΗ, *Θάλεια Φλωρά Καραβία*, [αυτοέκδ.], Αθήνα, 2005, (στο εξής: ΤΣΟΥΡΓΙΑΝΝΗ, *Θάλεια Φλωρά Καραβία*).

⁵ ΤΣΟΥΡΓΙΑΝΝΗ, *Θάλεια Φλωρά Καραβία*, σελ. 27.

Εικόνες των Βαλκανικών Πολέμων

σχέδιά της από τη Συλλογή του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου⁶. Τα σχέδια των Βαλκανικών Πολέμων εκτέθηκαν το 1913 στις αίθουσες του Λυκείου των Ελληνίδων, ορισμένα μάλιστα περιήλθαν στις συλλογές του ιδρύματος⁷.

Το 1914 ο γλύπτης Θωμάς Θωμόπουλος (1875-1937)⁸ έγραψε και τύπωσε στη γαλλική γλώσσα φυλλάδιο για τους ζωγράφους των Βαλκανικών Πολέμων, στο οποίο αναφέρεται και στη Θάλεια Φλωρά-Καραβία: «Μια γυναίκα, μόνο και μόνο επειδή είναι Μακεδόνισσα, έσπευσε να προσφέρει με την τέχνη της κάτι στην απελευθέρωση της γενέτειρας γης της και να ζήσει νέες συγκινήσεις. Ωστόσο, τα έργα της κας Φλωρά δεν είναι παρά βιαστικές εντυπώσεις. Δεν έχουν την αξίωση να περιληφθούν ανάμεσα στους πολεμικούς πίνακες που θα μας δώσει η ελληνική τέχνη. Είναι απλές σημειώσεις με μολύβι παρμένες ανάμεσα στους καταυλισμούς, σπουδές προσώπων, απλά χρωματικά σχόλια για μελλοντικές ελαιογραφίες τοπίων, παστέλ και πορτραίτα πολεμιστών, σκίτσα τραυματιών, προσφύγων και αιχμαλώτων με τις γραφικές τους ενδυμασίες· με δύο λόγια, όλη η ζωή των στρατοπέδων, αποτυπωμένη βιαστικά και χωρίς αξιώσεις πάνω σε μερικά φύλλα

⁶ Βλ. ΤΣΟΥΡΓΙΑΝΝΗ, *Θάλεια Φλωρά Καραβία*, σελ. 27, 77-78· ΘΑΛΕΙΑ ΦΛΩΡΑ-ΚΑΡΑΒΙΑ, *Εντυπώσεις από τον πόλεμο του 1912-1913. Μακεδονία - Ηπειρος*, ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΤΣΟΥΡΓΙΑΝΝΗ (κείμε.), Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα, 2012· *Μακεδονία - Ηπειρος 1912-1913. Εντυπώσεις από τον Πόλεμο. Σχέδια της Θάλειας Φλωρά-Καραβία από τη Συλλογή του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου*, ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΟΥΚΙΟΥ - ΦΙΓΕΝΕΙΑ ΒΟΓΙΑΤΖΗ (κείμε.), ΙΕΕΕ, Αθήνα 2012· *Θάλεια Φλωρά-Καραβία. Σχέδια από το μέτωπο της Ηπείρου (1913). Συλλογή Δημοτικής Πινακοθήκης Ιωαννίνων*, ΕΛΕΝΗ ΜΑΡΓΑΡΗ (επιμ. - κείμε.), Δημοτική Πινακοθήκη Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2013. Για τον Νικόλαο Καραβία βλ. *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τόμ. Γ', Εγκυκλοπαιδική Επιθεώρησης «Ηλιος», Αθήνα, χ.χ. [1951], σελ. 277· Μ. ΠΕΡΙΔΗΣ, «Νικόλαος Καραβίας», *Νέα Εστία* 765 (1959), σελ. 687-688· *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974. Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες*, ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ - ΓΙΟΥΛΑ ΚΟΥΤΣΟΠΑΝΑΓΟΥ (επιμ.), τόμ. Β', ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2008, σελ. 513-514 (Μαρία Ρώτα).

⁷ *Εφημερίς των Κυρίων* 1036 (1913), σελ. 2321· Κ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, «Η Α' εν Αθήναις καλλιτεχνική έκθεσις από τον πόλεμον», *Παναθηναϊα* 301-302 (1913), σελ. 12-13· ΤΣΟΥΡΓΙΑΝΝΗ, *Θάλεια Φλωρά Καραβία*, σελ. 27. Βλ. και Ν. ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ - ΕΛΕΝΗ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ, «Αναδρομή στην ιστορία του Λυκείου των Ελληνίδων», *Το Λύκειον των Ελληνίδων. 100 χρόνια*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2010, σελ. 32.

⁸ ΕΛΕΝΗ-ΜΑΡΙΑ Ε. ΒΑΒΟΥΡΗ, *Το μοτίβο του Πενθούντος Πνεύματος: Η περίπτωση του γλύπτη Θωμά Θωμόπουλου (1875-1937)*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2011 (στο εξής: ΒΑΒΟΥΡΗ, *Το μοτίβο του Πενθούντος Πνεύματος*).

Δημήτρης Παυλόπουλος

χαρτί. [...] Με ποια μέσα απλούστερα και αληθέστερα θα μπορούσε να αγγίξει κανείς την ελληνική ψυχή⁹»

Άλλοι ζωγράφοι που απέδωσαν εικόνες από τους Βαλκανικούς Πολέμους είναι ο Βασίλειος Χατζής (1870-1915), ο οποίος με εντολή της κυβερνήσεως επιστρατεύθηκε για να καταγράψει και να διασώσει έτσι τις ναυτικές επιχειρήσεις των Ελλήνων¹⁰, ο Γεώργιος Στρατηγός (1876-1944)¹¹, ο Νίκος Λύτρας (1883-1927)¹², ο Πάνος Αραβαντινός (1884/6-1930)¹³, οι οποίοι έλαβαν μέρος στους Βαλκανικούς Πολέμους απεικονίζοντας στα έργα τους τόσο αξιωματικούς όσο και μάχες, ενώ στιγμές των συγκρούσεων σε ακαδημαϊκό ρεαλιστικό ιδίωμα έδωσαν και οι ζωγράφοι Νικόλαος Φερεκείδης (1862-1929)¹⁴, Γεώργιος Ροϊλός (1867-1928)¹⁵, Ευάγγελος Ιωαννίδης (1868-1942), Κλεονίκη Ασπριώτη (1870-1938)¹⁶, Νικόλαος Οθωναίος (1877-1949)¹⁷, Σταύρος Καντζίκης (1885-1958)¹⁸.

Τα ηρώα που αναφέρονται στους Βαλκανικούς Πολέμους αρχίζουν να εμφανίζονται από τη δεκαετία του 1910 αλλά από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 γίνονται τα πιο προφανή παραδείγματα τυποποιημένων γλυπτικών συνθέσεων με αισθηματολογική

⁹ Η Αθήνα των Βαλκανικών Πολέμων, 1912-1913. Αναμνηστικό λεύκωμα, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων - Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1993, σελ. 60.

¹⁰ Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών. Ζωγράφοι - Γλύπτες - Χαράκτες, 16ος-20ός αιώνας, Ε.Δ. ΜΑΤΘΙΟΠΟΥΛΟΣ (επιστ. επιμ.), τόμ. Δ', Μέλισσα, Αθήνα 2000 (στο εξής: Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών), σελ. 443 (Μανόλης Βλάχος).

¹¹ Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών, τόμ. Δ', σελ. 241 (Αθανάσιος Χ. Χρήστου).

¹² ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ-ΓΛΑΥΚΗ ΓΚΟΤΣΗ, Ο ζωγράφος Νίκος Λύτρας (1883-1927), μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 35-36. Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών, τόμ. Β', Μέλισσα, Αθήνα 1998, σελ. 444 (Αφροδίτη Κούρια). ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΚΟΥΡΙΑ - Δ. ΠΟΡΤΟΛΟΣ, Νίκος Λύτρας. Χτίζοντας με το χρώμα και το φως, κατάλογος έκθεσης, Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, Αθήνα 2008, σελ. 28, 231-233.

¹³ Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών, τόμ. Α', Αθήνα 1997, σελ. 86-88 (Μάνος Στεφανίδης). Οι Φίλοι του Θεατρικού Μουσείου «Πάνου Αραβαντινού», Πειραιάς 1997, σελ. 9 (Άννα Π. Πατεστή). ΦΩΦΩ Ν. ΜΑΥΡΙΚΙΟΥ, Πάνος Αραβαντινός, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2011.

¹⁴ Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών, τόμ. Δ', σελ. 365-366 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

¹⁵ Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών, τόμ. Δ', σελ. 104 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

¹⁶ Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών, τόμ. Α', σελ. 109-110 (Χάρης Χελιώτη-Σχολινάκη).

¹⁷ Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών, τόμ. Γ', Αθήνα 1999, σελ. 332 (Μίλτος Παπανικολάου).

¹⁸ Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών, τόμ. Β', σελ. 119 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

Εικόνες των Βαλκανικών Πολέμων

υπερβολή¹⁹. Προέκυπταν από διαγωνισμούς με κριτικές επιτροπές, τα μέλη των οποίων ήσαν νομάρχες, δήμαρχοι, πρόεδροι εμπορικών επιμελητηρίων και συνδέσμων εφέδρων αξιωματικών, έφοροι αρχαιοτήτων και καθηγητές²⁰!...

Από τους πρώτους γλύπτες που έλαβαν μέρος στους Βαλκανικούς Πολέμους ήταν ο Θωμάς Θωμόπουλος, ο οποίος επέβη, μαζί με τον φίλο του, τον προαναφερθέντα ζωγράφο Βασίλειο Χατζή, σε πολεμικό πλοίο και από εκεί κράτησε πολλά σκίτσα, δούλεψε προπλάσματα και μετάλλια για τους πρωταγωνιστές στρατιωτικούς²¹. «Ο Πόλεμος βαδίζων επί των θυμάτων του» είναι ένα από τα συμβολικά έργα του που προέκυψε από τα πολεμικά βιώματά του.

Ορισμένα πολεμικά μνημεία είναι συμπλέγματα μορφών που αποβλέπουν στη διατήρηση της ενοποιητικής διάστασης της εθνικής μνήμης στον βορειοελλαδικό χώρο.

Το 1925 χρονολογείται το Ηρώο Γιαννιτσών, έργο του Γρηγορίου Ζευγώλη (1886-1950)²², πρώτο βραβείο σε διαγωνισμό του Υπουργείου των Στρατιωτικών²³. Απεικονίζει «τον χρόνον ή την ιστορίαν εν μορφή αγγέλου γράφουσαν τας ενδόξους σελίδας και τα λαμπρά κλέα των ηρώων, οίτινες το παν εθυσίασαν υπέρ του μεγαλείου και της δόξης του έθνους κατά των προαιωνίων εχθρών.

¹⁹ Η. ΜΥΚΟΝΙΑΤΗΣ, «Τα ηρώα των Βαλκανικών Πολέμων. Εθνικισμός και πολιτισμική ενότητα», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 59 (1996), σελ. 75-82 (στο εξής: ΜΥΚΟΝΙΑΤΗΣ, «Τα ηρώα των Βαλκανικών Πολέμων»). Βλ. επίσης ΔΩΡΑ Φ. ΜΑΡΚΑΤΟΥ, «Η δημόσια γλυπτική την εποχή του Βενιζέλου και η “πολεμική” τέχνη», *Ελευθέριος Βενιζέλος και πολιτιστική πολιτική*, Πρακτικά Συμποσίου, Παρασκευή 21 & Σάββατο 22 Νοεμβρίου 2008, Μουσείο Μπενάκη, Κτήριο Οδού Πειραιώς, Μουσείο Μπενάκη - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Αθήνα-Χανιά 2012, σελ. 206-223· ΑΛ. ΤΕΝΕΚΕΤΖΗΣ, «Οι μεταμορφώσεις της μνήμης: η δημόσια γλυπτική στην Ευρώπη του μεσοπολέμου», *Ιστορία της Τέχνης* 1 (2013), σελ. 65-88.

²⁰ Δ. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Τεχνοϊστορικά: Το ηρώο Ρεθύμνου και ο γλύπτης του», *Ενοριακή Παρουσία* (Ρέθυμνο) 36 (2006), σελ. 18.

²¹ ΒΑΒΟΥΡΗ, *Το μοτίβο του Πενθούντος Πνεύματος*, σελ. 52.

²² Λεξικό *Ελλήνων Καλλιτεχνών*, τόμ. Α', σελ. 433 (Δ. Παυλόπουλος)· ΝΙΚΟΣ Δ. ΔΕΤΣΗΣ, «Ο γλύπτης Γρηγόριος Ζευγώλης (1886-1950)», *Ναξιακά* 1 (39) (2001), σελ. 61-69· ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΥΡΙΑΖΗ, *Η ζωή και το έργο του γλύπτη Γρηγόριου Ζευγώλη*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2011 (στο εξής: ΚΥΡΙΑΖΗ, *Γρηγόριος Ζευγώλης*).

²³ Η. ΜΥΚΟΝΙΑΤΗΣ, *Ελληνική Τέχνη. Νεοελληνική Γλυπτική*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1996, σελ. 196 (στο εξής: ΜΥΚΟΝΙΑΤΗΣ, *Ελληνική Τέχνη*)· ΚΥΡΙΑΖΗ, *Γρηγόριος Ζευγώλης*, σελ. 146-147· ΕΛΕΝΗ ΜΑΡΓΑΡΗ, *Η γυναίκα στη νεοελληνική γλυπτική*, Ιωάννινα 2014, σελ. 303-304 (στο εξής: ΜΑΡΓΑΡΗ, *Η γυναίκα*).

Δημήτρης Παυλόπουλος

Όταν εξετέθη εν τη εκθέσει του Ζαππείου πάντες εθαύμασαν την ωραιότητα της γραμμής και του συμβολισμού δι' ου απηθανατίζοντο οι ήρωες των Γιαννιτών οι δοξάσαντες το Ελληνικόν όνομα και την Ελληνικήν πατρίδα»²⁴. Ομότεχνος του Ζευγώλη, ο Γεώργιος Δημητριάδης ο Αθηναίος παρατηρεί: «Το Ηρώον τούτο είναι έργον μεγάλης καλλιτεχνικής αξίας εις σύμπλεγμα υπερφυσικού μεγέθους όπερ εξέθεσεν πέρυσιν εις την εν τω Ζαππειώ έκθεσιν. Ολόκληρος ο τύπος έγγραφεν ευνοϊκώς δι' αυτό, ιδιαίτέρως δε ο κ. Παύλος Νιρβάνας αφιέρωσε χρονογράφημά του εν τω οποίω διά της χαρακτηριζούσης αυτόν χάριτος εκθέτει όλα τα προτερήματα του έργου»²⁵.

Το 1925/26 ο σπουδαστής της γλυπτικής στη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας Βάσος Φαληρέας (1905-1979)²⁶ έδειξε τις δυνατότητές του με το Ηρώο Μπιζανίου, το πρώτο έργο του, που στήθηκε στα Γιάννενα²⁷. «Επί τας» είναι ο τίτλος του έργου. Μία υπέροχος μορφή υπό τύπον Αθηνάς και συμβολίζουσα την πατρίδα παρίσταται ρίπτουσα επί της προ των ποδών της ασπίδος εν από τα ηρωικά της τέκνα. Δεν είναι έργον μαθητικόν το έργον τούτο του Φαληρέα ως πας τις ηδύνατο να υποπτευθή, αλλ' είναι τουναντίον εν έργον πλήρες πεποιθήσεως και αληθείας με ωραίας και αδροτάτας γραμμάς αρμονικώς εξελισσομένας εις όλα τα πλαστικά επίπεδα του συμπλέγματος του οποίου αξιοθαύμαστος τυγχάνει και η ανατομική εκτέλεσις αυτού»²⁸. Τα αποκαλυπτήριά του έγιναν το 1928. Ο Μακεδονομάχος αξιωματικός Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν (1874-1943) γράφει εν πλω στο καράβι «Σμύρνη» στις 23 Φεβρουαρίου 1928: «Η επέτειος της πτώσεως των Ιωαννίνων μού έδωκε την ευχάριστον ευκαιρίαν να γνωρίσω το ωραίον έργον το

²⁴ Ι.Χ. ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος, 1821-1921. Η Χρυσή Βίβλος του Ελληνισμού*, τόμ. Δ' (Καλαί Τέχναι), Ηώς, Αθήνα 1927, σελ. 152 (στο εξής: ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, *Λεύκωμα*).

²⁵ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, *Λεύκωμα*, σελ. 136.

²⁶ Βάσος Φαληρέας, *Γλύπτης-Χαράκτης*, Αθήνα, χ.χ. [1976], χ. σελ. [3] (στο εξής: Βάσος Φαληρέας) *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, τόμ. Γ', σελ. 354-355 (Δημήτρης Παυλόπουλος).

²⁷ ΜΥΚΟΝΙΑΤΗΣ, «Τα ηρώα των Βαλκανικών Πολέμων», σελ. 77-78· ΕΛΕΝΗ ΜΑΡΓΑΡΗ, *Πολεμώντας στη θέση των ανδρών: Η ηρωική γυναικεία μορφή στη νεοελληνική γλυπτική*, ανάτυπο από το *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, Ιωάννινα 2011, σελ. 230, 241· ΜΑΡΓΑΡΗ, *Η γυναίκα*, σελ. 302-303.

²⁸ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, *Λεύκωμα*, σελ. 136-137.

Εικόνες των Βαλκανικών Πολέμων

στηθέν προς διαιώνισιν του Εθνικού τούτου γεγονότος εν Ιωαννίνοις και να εκτιμήσω τον δημιουργόν αυτού γλύπτην κ. Φαληρέαν. Εύχομαι και ελπίζω ότι καλλιεργών το ωραίον τάλαντόν του θα δώση εις την ελληνικήν τέχνην σειράν έργων τιμώντων και αυτόν και το ελληνικόν όνομα.»

Στις 25 Σεπτεμβρίου 1926 έγιναν τα αποκαλυπτήρια του Ηρώου Δοϊράνης, έργο του Αντωνίου Σώχου (1888-1960)²⁹, όπου απεικονίζεται προσωποποίηση της Νίκης³⁰.

Δύο χρόνια αργότερα, το 1928, φιλοτεχνήθηκαν τα Ηρώα Κιλκίς και Λαχανά. Το πρώτο, το Ηρώο Κιλκίς, είναι έργο ενός από τους εργατικότερους Έλληνες γλύπτες του 20ού αιώνα, του Γεωργίου Δημητριάδη του Αθηναίου (1880-1941)³¹ — δημιουργού των ηρώων Μεραρχίας Σερρών (ύψ. 12 μ.), Αιγίου, Πύργου, Μεγάρων, Ελευσίνας, Σαλαμίνας, Κύπρου — και το δεύτερο του πιο συγκρατημένου Ανδρέα Ν. Παναγιωτάκη (1883-1957)³². Στα αποκαλυπτήρια του Ηρώου Κιλκίς, που έκανε ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος στις 23 Ιουλίου 1928, ο καθηλωμένος στην πρωτεύουσα, μη λάτρης των ταξιδιών, Κωστής Παλαμάς απήγγειλε το μακροσκελές στομφώδες ποίημά του *Η πατρίδα στους νεκρούς της. Ύμνος των Ελλήνων: Είμαι η πατρίδα [...] Τον ύμνο φέρνω [...] στην εικόνα σας τεχνίτης που τη λέει / γραφτή με το σμιλάρι του στα μαρμαρένια φύλλα / [...] τον ύμνο τον πολύφωνο, και σάλπισμα κι αηδόνι, / φέρνω, να πάη τη δόξα σας βαθιά κρυφά όπου καίει / του Γένους η καρδιά, / καρδιές μου, ήρωες, μάρτυρες, νεκροί γενναίοι, ωραίοι*³³. Την επομένη, στις 24 Ιουλίου 1928, αποκαλύφθηκε το Ηρώο Λαχανά, με την παρουσία του Κ. Παλαμά, ο οποίος δεν απήγγειλε ποίημα, αλλά έκανε «ωραία προσφώνηση», καταθέτοντας στεφάνι εκ μέρους της Ακαδημίας Αθηνών³⁴. Η σύνθεση «παριστά επί ωραίου βάθρου ιπτάμενον στρατιώτην μεθ' υπερηφανείας επιδεικνύοντα το κατά θώ-

²⁹ Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών, τόμ. Δ', σελ. 257-258 (Ηλίας Μυκονιάτης), με προχρονολόγηση του ηρώου: 1924.

³⁰ ΜΥΚΟΝΙΑΤΗΣ, «Τα ηρώα των Βαλκανικών Πολέμων», σελ. 78.

³¹ Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών, τόμ. Α', σελ. 359 (Χρυσάνθος Χρήστου).

³² Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών, τόμ. Γ', σελ. 372 (Δώρα Μαρκάτου).

³³ ΜΥΚΟΝΙΑΤΗΣ, *Ελληνική Τέχνη*, σελ. 196.

³⁴ ΜΥΚΟΝΙΑΤΗΣ, «Τα ηρώα των Βαλκανικών Πολέμων», σελ. 76-77· Ο ΙΔΙΟΣ, *Ελληνική Τέχνη*, σελ. 80.

Δημήτρης Παυλόπουλος

ρακος τραύμα του. Παρ' αυτόν η Αθανασία με ανοικτάς τας πτέρυγας της του απονέμει τον ασπασμόν των ανδρείων»³⁵.

Μεταπολεμικά, το 1957 ο αγαπημένος των ανακτόρων γλύπτης Βάσος Φαληρέας, που είχε δουλέψει το Ηρώο Μπιζανίου, όπως είδαμε, δημιούργησε την προτομή του πρίγκιπα Νικολάου, πρώτου στρατιωτικού διοικητή της Θεσσαλονίκης, την οποίαν πλαισίωσε με δύο ανάγλυφες ζωφόρους που απεικονίζουν την είσοδο των ελληνικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη και την είσοδο του ελληνικού επιτελείου και του στρατού στην πόλη, υπό την καθοδήγηση του πολιούχου της Αγίου Δημητρίου — το έργο έχει στηθεί στην Πλατεία Διοικητηρίου³⁶.

Το 1961 ο Λάζαρος Λαμέρας (1911-1998) φιλοτέχνησε ζωφόρους με στιγμιότυπα από τη νεότερη ελληνική ιστορία στο Ηρώο Μπιζανομάχων, για το οποίο παρασημοφορήθηκε το 1963 από τον βασιλέα Παύλο· μία από τις πλάκες της ζωφόρου αναφέρεται στο Μπιζάνι του 1912-1913³⁷. Με την αφορμή της συμπλήρωσης πενήντα χρόνων από τα αποκαλυπτήρια του μνημείου, φέτος, στις 9 Αυγούστου, το περιοδικό *Τηνιακά Σύμμεικτα*, διοργάνωσε ημερίδα για τον γλύπτη στο χωριό του, τα Υστέρνια Τήνου, σε συνεργασία με την κοινότητα³⁸.

Εγγονή του Μακεδονομάχου Παύλου Μελά, η Ναταλία Μελά (1923), αναθρεμμένη με τις αφηγήσεις για τα ανδραγαθήματά του, δημιούργησε από τη δεκαετία του 1950 έως τη δεκαετία του 1990 μιαν ακαδημαϊκή ρεαλιστική προτομή και τέσσερεις εξπρεσιονιστικά σχηματοποιημένους ανδριάντες του παππού της³⁹. Το 2008 δούλεψε πάλι εξπρεσιονιστικά τον πολεμιστή του 1913.

³⁵ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ, *Λεύκωμα*, σελ. 133.

³⁶ Βάσος Φαληρέας, χ. σελ. [14].

³⁷ Γ. ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο γλύπτης Λάζαρος Λαμέρας (1911-1998)*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2009, σελ. 78-80· Ο ΙΔΙΟΣ, «Η ζωή και το έργο του Λάζαρου Λαμέρα (1911-1998)», *Λάζαρος Λαμέρας*, κατάλογος έκθεσης, Ίδρυμα Εικαστικών Τεχνών και Μουσικής Β. και Μ. Θεοχαράκη, Αθήνα 2010, σελ. 11· ΜΑΡΓΑΡΗ, *Η γυναίκα*, σελ. 230-231.

³⁸ Υιοθετώντας τη λανθασμένη χρονολογία γεννήσεως του Λάζαρου Λαμέρα (1913), γράφτηκε ότι η διοργάνωση έγινε «με αφορμή τη συμπλήρωση 100 χρόνων από τη γέννησή του». Βλ. *Περί Τήνου* 16 (2013), σελ. 6.

³⁹ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ, *Τα γλυπτά της Ναταλίας Μελά στο νησί των Σπετσών*, Ωκεανίδα, Αθήνα 2015, σελ. 51, 54, 62, 63-64, 66, 68.

Εικόνες των Βαλκανικών Πολέμων

Σημειώνω εδώ ότι το θέμα των μακεδονικών μνημείων για τους Βαλκανικούς Πολέμους το έχει με επάρκεια πραγματευθεί η συνάδελφος, ιστορικός της τέχνης, σημερινή επιμελήτρια του Κρατικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης - Συλλογής Κωστάκη και διευθύντρια του Κέντρου Σύγχρονης Τέχνης του Συραγώ Τσιάρα στη διδακτορική διατριβή της *Τοπία της εθνικής μνήμης. Η δημόσια γλυπτική στη Μακεδονία* που υποστήριξε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το 2000 και εξέδωσε με τροποποιημένο τίτλο *Τοπία της εθνικής μνήμης. Ιστορίες της Μακεδονίας γραμμένες σε μάρμαρο* (εκδ. Κλειδάριθμος, Αθήνα 2004)⁴⁰. Παραγωγικότερος εκπρόσωπος της δεύτερης κατηγορίας, των λαϊκότερων καλλιτεχνών, ήταν ο ζωγράφος και λιθογράφος Σωτήριος Χρηστίδης (1858-1940), με πλήθος παραστάσεων από όλες σχεδόν τις μάχες⁴¹. Το 1912 ίδρυσε στο κέντρο της Αθήνας, στην οδό Σοφοκλέους 7, μέσα στη Στοά Πάππου, εκδοτικό οίκο προκειμένου να κυκλοφορεί ο ίδιος τις γεμάτες κίνηση, χρώματα και πρόσωπα λαϊκότερες εικόνες που ο ίδιος σκάρωνε και τύπωνε σε λιθογραφία (Βασιλικής Αυλής Γ. Στάγγελ-Σας, Γ. Χατζησάββα, Βασιλείου Παπαχρυσάνθου), βγάζοντας πολλαπλό αριθμό αντιτύπων. «Δεν υπήρχε μικροκατάστημα εις τας συνοικίας των Αθηνών και των επαρχιών, το οποίον να μη διεκοσμήιτο με τας λαϊκάς εικόνας του Χρηστίδη», γράφει ο ζωγράφος και τεχνοκρίτης Στέφανος Ξενόπουλος το 1934⁴². Στις λιθογραφίες του ο Χρηστίδης μεταδίδει το έντονο αγωνιστικό μένος των Ελλήνων εναντίον των Βουλγάρων, δουλεύοντάς τες σαν σκληρά ειδησεογραφικά τεκμήρια. Ανάλογες, ευρείας κυκλοφορίας λαϊκότερες εικόνες πολιτικής προπαγάνδας εντοπίζονται και σε χρωμολιθογραφημένες βουλγαρικές κάρτες⁴³.

⁴⁰ Βιβλιοκρισία: Δ. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Νεοελληνική γλυπτική στην περιφέρεια», *Η Εποχή*, 27 Φεβρουαρίου 2005.

⁴¹ ΑΠ. ΔΟΥΡΒΑΡΗΣ, *Σωτήριος Χρηστίδης (1858-1940)*, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1993, σελ. 32. Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών, τόμ. Δ', σελ. 460 (Δημήτρης Παυλόπουλος). Δ. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Σωτήριος Χρηστίδης (1858-1940). Ένας άγνωστος "Θεόφιλος". Ένας λαϊκός εικονογράφος της ελληνικής ιστορίας με πάνω από 500 έργα», *Ιστορία Εικονογραφημένη* 420 (2003), σελ. 79-87.

⁴² *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, τόμ. ΚΑ', Πυρσός, Αθήναι 1934, σελ. 710.

⁴³ YURA KONSTANTINOVA, «Allies and enemies: The Balkan peoples in the Bulgarian political propaganda during the Balkan Wars», *Études balkaniques* XLVII/1 (2011), σελ.

Δημήτρης Παυλόπουλος

Άλλοι ζωγράφοι που επιδόθηκαν σε λαϊκότερες λιθογραφίες με θέματα από τους Βαλκανικούς Πολέμους είναι οι Καρλ Χάουπτ (1867-1937)⁴⁴, Κοσμάς Στάθης (1869-1958)⁴⁵ και Φορίξος Αριστεύς (1879-1951)⁴⁶.

Οι εκδοτικοί οίκοι χρωμολιθόγραφων εικόνων βρίσκονταν στο κέντρο της Αθήνας, όπως το «Κεντρικόν Βιβλιοπωλείον» του Δράκου [Δημητρίου] Παπαδημητρίου (1859-1940) στην οδό Αιόλου 203⁴⁷. Τέλος, δύο γραμματόσημα των Ελληνικών Ταχυδρομείων αφιερώθηκαν στους Βαλκανικούς Πολέμους: το πρώτο, για την απελευθέρωση της Ηπείρου και της Μακεδονίας, το σχεδίασε ο ζωγράφος-χαράκτης Παναγιώτης Γράββαλος (1933-2014) και κυκλοφορήθηκε το 1988⁴⁸. το δεύτερο, για την ογδοηκοστή επέτειο των Βαλκανικών Πολέμων, το σχεδίασαν από κοινού η Βάσω Κωνσταντινέα (1939) και ο Κώστας Μιχώτας (1956) και κυκλοφορήθηκε το 1993⁴⁹. Και τα δύο, τυπωμένα στο εργοστάσιο γραφικών τεχνών Μιχαήλ Α. Μοάτσου με την τεχνική της πολύχρωμης έμμεσης εκτύπωσης (όφσετ), επαναλαμβάνουν γνωστά θέματα από λαϊκότερες χρωμολιθογραφίες — είναι απλές προσαρμογές σε σμίκρυνση.

Τον Νοέμβριο του 2013 λειτούργησε στον πρώτο όροφο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου η έκθεση «Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913: Η πορεία προς τη νίκη», με έργα των Συλλογών του καθώς και των Συλλογών του Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα (Θεσσαλο-

109-148. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή την κυρία Yura Konstantinova τόσο για την υποδειξη όσο και για την αποστολή του όλου υλικού.

⁴⁴ Δ. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Χαρακτική - Γραφικές Τέχνες. Ιστορία - Τεχνικές - Μέθοδοι - Γλωσσάρια Όρων*, τρίτη έκδοση βελτιωμένη και επαυξημένη, Color Network, Αθήνα 2012, σελ. 114-115.

⁴⁵ Μ.Κ. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ, «Ο Ζωγράφος Κοσμάς Στάθης», *Ιόνιος Ηχώ*, 274-275 (1969), σελ. 63(17)-64(18). Μουσείο Βούρου-Ευταξία (της Πόλεως των Αθηνών), *Συλλογή Στάθης*, Μουσείο Βούρου-Ευταξία, Αθήνα 1993. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, σελ. 213 (Παναγιώτης Ιωάννου).

⁴⁶ ΦΡ. ΑΡΙΣΤΕΥΣ, *Αυτοβιογραφία*, [αυτοέκδοση], Αθήνα 1955, σελ. 36-37. *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, τόμ. Α', σελ. 97-98 (Μίλτος Παπανικολάου).

⁴⁷ Δ. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι Νέοι Μεγάλοι Εκδοτικοί Φορείς της Αθήνας. Τυπογραφεία - Εκδοτικοί Οίκοι (19ος-20ός αι.)», στο *Πεντακόσια Χρόνια Εντυπής Παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999)*, κατάλογος έκθεσης, Βουλή των Ελλήνων, Κ. ΣΠ. ΣΤΑΪΚΟΣ - ΤΡ. Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ (επιμ.), Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, σελ. 356.

⁴⁸ *Ερμής '98. Γραμματόσημα Ελλάδος 1861-1997, Κύπρου 1880-1997 και ταχυδρομική ιστορία*, Φιλοτελικός Ερμής, Αθήνα 1997, σελ. 300 (στο εξής: *Ερμής '98*).

⁴⁹ *Ερμής '98*, σελ. 315.

Εικόνες των Βαλκανικών Πολέμων

νίκη) και του Βασιλείου Νικόλτσιου. Επιδίωξη της έκθεσης ήταν «να προσφέρει στον επισκέπτη μια συνολική εικόνα των γεγονότων που καθόρισαν την έκβαση του Ελληνοτουρκικού και Ελληνοβουλγαρικού Πολέμου»⁵⁰. Όμως, παρά τη φιλόδοξη πρόθεση και την ουσιαστική συμβολή δεκαπέντε ειδικών επιστημόνων, είναι ζήτημα εάν η εγκλωβισμένη σε γραμμική, κατά ενότητες, αφήγηση των συμβάντων έκθεση, με τη μονόπλευρη έμφαση στα ελληνικά ανδραγαθήματα⁵¹, κατόρθωσε να αξιοποιήσει την πληθώρα υλικού που παρουσιαζόταν και να το αναδείξει μουσειολογικά-μουσειογραφικά.

⁵⁰ *Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913. Η πορεία προς τη νίκη*, κατάλογος έκθεσης, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ - ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΟΥΚΙΟΥ - ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΒΟΓΙΑΤΖΗ με τη συνεργασία της ΡΕΓΙΝΑΣ ΚΑΤΣΙΜΑΡΔΟΥ (επιμ. - κείμ.), ΙΕΕΕ - ΕΙΜ, Αθήνα 2013.

⁵¹ Για μιαν κριτική προσέγγιση της ελληνικής λογοτεχνικής προπαγάνδας της σχετικής με τους Βαλκανικούς Πολέμους βλ. ΣΠΥΡΟΥ ΚΑΡΑΒΑ, *Μυστικά και παραμύθια από την ιστορία της Μακεδονίας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2014. Βιβλιοκρισία: Α. ΔΙΑΚΟΣ, «Τ' άπλυτα της ελληνικής ιστορίας και η λογοτεχνική τους μπουγάδα. Η κατασκευή της ηρωικής εικόνας του Μακεδονικού Αγώνα από την Πηνελόπη Δέλτα φωτίζεται με την έρευνα του Σπύρου Καράβα», *Χρόνος* 14 (Ιούνιος 2014) (www.chronosmag.eu).

Θάλειας Φλωρά-Καραβία, *Καταυλισμός εις Φιλιπιάδα*, 1913, μολύβι, 24,5 × 32,5 εκ., Δημοτική Πινακοθήκη Ιωαννίνων

Το βιβλίο της Θάλειας Φλωρά-Καραβία *Εντυπώσεις από τον πόλεμο του 1912-1913. Μακεδονία - Ήπειρος* (Αθήνα 1936), Βιβλιοθήκη Βουλής των Ελλήνων

□ □ □ THOMAS
THOMOPOULOS
LES PEINTRES
DES GUERRES
BALKANIQUES □

IMPRIMERIE
P. LÉONIS
□ ATHÈNES
□ □ 1914 □ □

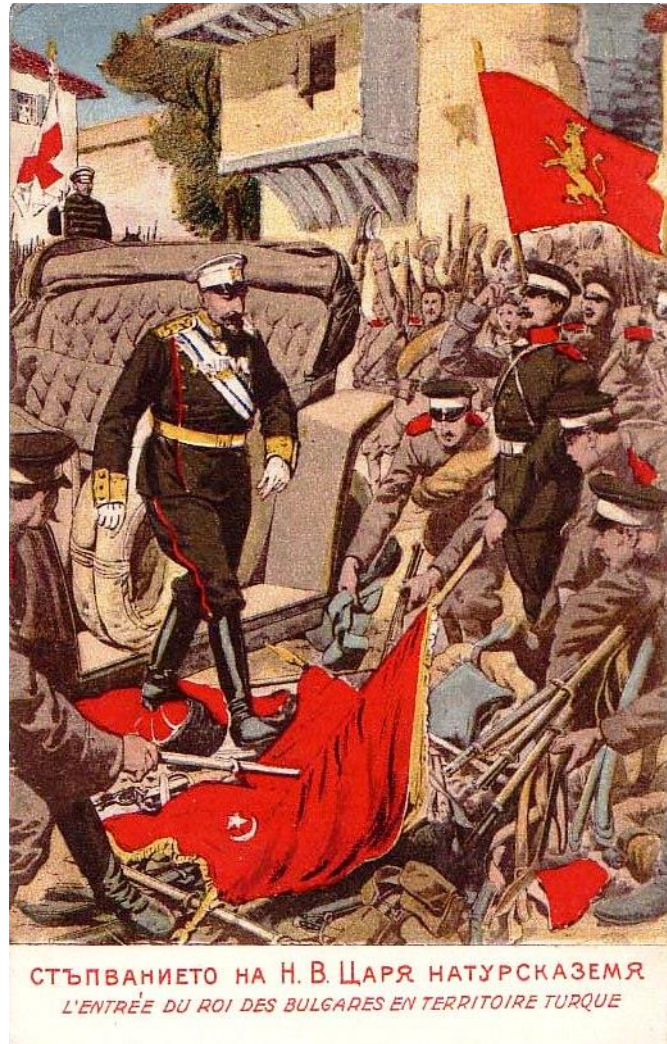
Εξώφυλλο του φυλλαδίου του Θωμά Θωμόπουλου
Οι ζωγράφοι των Βαλκανικών Πολέμων (Αθήνα 1914),
Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο -
Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

Σταύρου Καντζίκη, *Πολεμική σκηνή*,
ελαιογραφία σε μουσαμά, 46,5 × 63,5 εκ.,
Δημοτική Πινακοθήκη Ιωαννίνων

Γεωργίου Δημητριάδη του Αθηναίου, *Ηρώο Κιλκίς*, 1928, μά-
μαρο, ύψ. 290 εκ

Η είσοδος του βασιλιά της Βουλγαρίας σε οθωμανικό έδαφος, 1912,
έγχρωμη λιθογραφημένη κάρτα

Πίνακας περιεχομένων

Πρόγραμμα / Programme	11
Εισαγωγή (Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη)	17
Βραχυγραφίες	23
Πόλεμος και πολιτική ιδιότητα κατά την αρχαϊκή και κλα- σική εποχή (Νίκος Μπιργάλιας)	27
Πολιτικές και πολιτειακές αλλαγές στην πόλη των Αθη- ναίων σε συνάρτηση με πολεμικές επιχειρήσεις ή συνέ- πειά τους: Από τον Σόλωνα στους Τριάκοντα Τυράννους (Αννα Ραμού-Χαψιάδη)	41
Νομισματικές εκδόσεις προς κάλυψη στρατιωτικών ανα- γκών: Η εισαγωγή του χάλκινου νομίσματος (Σελήνη Η. Ψωμά)	55
Η οικονομική διαχείριση πολέμου μακράς διαρκείας: ο Αθηναϊκός ιμπεριαλισμός, η πληρωμή του φόρου και οι μι- κρές κοινότητες του Αιγαίου τον 5ο αιώνα π.Χ. (Χριστίνα Κωνσταντακοπούλου)	79
Ἄ μὴ θέμις πράττοντες. Η εκστρατεία του Νικηφόρου Α΄ το 811 στο πλαίσιο των βυζαντινο-βουλγαρικών πολέμων (681-1018) (Ευάγγελος Χρυσός)	101
Από το ατομικό στο συλλογικό: προσωπικές αντιπαλότητες ως αιτία εμφυλίων πολέμων (Ειρήνη Χρήστου)	121
Στρατιώτες προνομιούχοι ή στρατός προνομιούχων; Δημο- σιονομικά μέτρα εν όψει πολεμικών συγκρούσεων στο Ύστερο Βυζάντιο (Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη) . .	137

Ιστορίες πολέμου στη Νοτιοανατολική Ευρώπη

Μισθοφόροι του Βυζαντίου: ο ρόλος τους κατά τη μετάβαση από τη Μέση στην Ύστερη περίοδο (Ναυσικά Βασιλοπούλου - Μαρίλια Λυκάκη)	159
Ο στρατός και ο στρατιώτης: Η απεικόνισή τους στα ιστοριογραφικά και ρητορικά κείμενα (10ος-12ος αι.) (Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη)	177
Public power, military service and land in the early Middle Ages: East and West (Salvatore Cosentino)	207
Η πολιορκητική στρατηγική των Βουλγάρων κατά τις πολεμικές επιχειρήσεις της περιόδου 976-1018 (Χρήστος Γ. Μακρυπούλιας)	227
War and Ideology in the Komnenian era. Victories on the northern front as objects of domestic political exploitation (Angeliki Papageorgiou)	247
Οι φεουδαρχικοί πόλεμοι και οι επιπτώσεις στην κοινωνία της φραγκοκρατούμενης Ρωμανίας (13ος-14ος αι.) (Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου)	261
Soldiers and Propaganda. Some remarks on military propaganda methods and messages in Middle-Byzantine politics (Nike Koutrakou)	277
Έθελούσιες αιχμαλωσίες Φαναριωτών ήγεμόνων κατά τους αὐστρο-ρωσο-ὀθωμανικούς πολέμους τοῦ 18ου αἰῶν (Χαράλαμπος Μηνάογλου)	307
Από ορεσίβιοι κλέφτες, στρατιώτες της Επανάστασης. Μία οδός σκολιά (Δημήτρης Δημητρόπουλος)	325
Ο θαλάσσιος αποκλεισμός της Ελλάδας το 1916-17: Η απαρχή της οικονομίας της αυτάρκειας (Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης)	341
Εικόνες των Βαλκανικών πολέμων στη ζωγραφική, στη γλυπτική και στη χαρακτική (Δημήτρης Παυλόπουλος)	363
Το πολεμικό υλικό στις συλλογές του Εθνικού και Ιστορικού Μουσείου. Η συναγωγή υλικού της επικαιρότητας από τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913 (Αικατερίνη Δερμιτζάκη)	383
Sources of Bulgarian-Greek Conflict during the First Balkan War 1912-1913 (Richard C. Hall)	405

Πίνακας περιεχομένων

From Emulation to War: Bulgarian-Greek Relations in the 1900s (<i>Yura Konstantinova</i>)	419
«Ο πόλεμος στα χαρτιά»: Η διπλωματία του «ελληνο-γερμανικού άξονα» κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (<i>Στράτος Ν. Δορδανάς</i>)	439
Πολεμώντας (με) τις ασθένειες: Πτυχές της επιδημίας της χολέρας του 1913 (<i>Λένα Κορμά</i>)	453
Καταγράφοντας το ανομολόγητο: το πολεμικό ημερολόγιο ενός βιαστή στρατιώτη (1912-13) (<i>Τάσος Κωστόπουλος</i>) . .	471
Εθελοντικές δράσεις κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους: Η περίπτωση του Σώματος Κρητών στα Ιωάννινα (<i>Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος</i>)	491
Ιστορίες πολέμου στη Νοτιοανατολική Ευρώπη: Μια αποτίμηση (<i>Βάσω Σειρηνίδου</i>)	509
Πίνακας περιεχομένων	515

6 — HISTOREMATA — 6

Athina Kolia-Dermitzaki - Vaso Seirinidou
Spyridon G. Ploumidis (editors)
Marilia Lykaki (collaboration editor)

HISTORIES OF WAR
IN SOUTH-EASTERN EUROPE
An approach in the *longue durée*

PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL CONFERENCE
ON THE OCCASION OF THE CENTENARY
SINCE THE BALKAN WARS OF 1912-1913

(ATHENS, 7-9 NOVEMBER 2013)

ISBN 978-960-485-172-0
9 789604 851720

NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS
HÉRODOTOS PUBLICATIONS